

Üçüncü sene

On ikinci sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Eylül — 1929

İstanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1929

İslamda ilk fikrî hareketler ve dinî mezhepler

— 1 —

Arabistan yarım adasını bir taraftan deniz ve bir taraftan dahi çöl ihata etmiş olduğundan arapların etraftaki akvam ile temasa gelemiyerek infirat halinde kalmağa mecbur olmuş olduklarını bildiren yanlış bir fikir mevcuttur .

Arapların coğrafi ve içtimai vaziyetlerinin ademi müsaadesine rağmen iranlılar ve romalılar ile atideki üç tarik vasıtasile ittisal ve münasebet kesbetmiş oldukları muhakkaktır .

1 — Ticaret

2 — İran ve roma hüdudu üzerinde te'sis olunan şehirler

3 — Yahudilik ve Hristiyanlığın arabistan yarım adası dahilinde intişarı .

1 — Ticaret : arabistan yarım adası eskiden ticaret için mühim bir yol idi. Araplar; Şam, Mısır gibi memleketlere bizzat kendi mahsullerini hususile arabistanın cenup taraflarında [Zafar] da mebzul olan buhurlarını naklettikleri gibi diğer memleket mahsulatında kendi memleketlerinden geçirmek suretile ticarî münakalâtda bulunuyorlardı . Bunun sebebi ise deniz yolu emniyetli olmadığından tacirlerin ticarî emtiayı nakliçün karayı tercih etmeleri idi . Bununla beraber kara yoluda uzun ve hatarnak idi . Binaenaleyh tacirler birleşerek kafiye ve kârbanlar teşkilettikleri gibi muayyen yollardan gidiyorlar ve mah-tut zamanlarda hareket ediyorlardı . Arabistan yarım adasında Şamı Hind denizine rapteten ticarî iki büyük yol vardı . Bu yolların ikisi de (Hadramut) dan başlayarak biri şarkı takip ile (Bahreyn) e ve buradan (Sur) a giderdi . Garbi takip eden tarik bahri ahmire muvazi olarak devam eder idiki (Mekke) (Patra) ya kadar devam

eden bu yolun takriben ortasında bulunur idi. Araplardan bazıları bu yolların üzerindeki şehirlerde oturarak kendi hesaplarına ticaretle meşgul oluyorlar ve bazılarıda ticaret kabilelerine rehberlik ve bekcilik ediyorlar idi. Her nekad araplar yağmagerliğe alışık iselerde vefakârlıkları, ve vaitlerini ifaya ihtimamları, şereflerini muhafazaya düşgünlükleri kendileriyle diğer kavimlerin ticarî muamele icra edebilmelerine imkân bırakıyordu. Bir çok arap kabileleri bir ücret mukabilinde kârbanları diğer kabilelerin taaddisine karşı himaye ediyorlardı. Bunlarda her hangi bir kafilayı vuku bulan tecavüze karşı himaye ve müdafaa edemiyenlerin almış oldukları ücreti iade edecek kadar ulüvvu cenap gösterenler olurdu.

Arabistanda kadimen ticaret yemenlilerin elinde idi.(Şam)ve(Mısır)a Hindin ve Hadramut ve zafarın mahsulatını bunlar naklederlerdi. Mearip seddinin inhidamı üzerine yemenlilerin etrafa dağılmalarından sonra ticaret hicazlıların eline geçmiş idi. Ticaretin yemenlilerden Hicazlılara intikaline sebep olmak üzere milattan evel üçüncü karnile dördüncü karn arasında romalıların şap denizi tariki ile icra etmekte oldukları ticarete zaıf tari olarak yemenlilerin etrafa hicrete mecbur olmalarınıda gösterenler vardır. Hicazlılar emtiayı yemenliler ve habeshlilerden satın alır ve kendi hesaplarına Şam ve Mısır pazarlarında satarlardı. İran ticareti [Hire] araplarının elinde olduğundan bunların iran pazarlarında satışları az idi.

Hicaz araplarının ticarî merkezleri [Mekke] idi. İslamın zuhurundan az zaman evel—iranlılar ile rumlar arasınd akimuhasemet en hatderecede iken—Mekkeliler ticarete yüksek dereceye vasil olmuş idiler.

Rumlar ipek gibi zinet eşyasına varıncaya kadar ticarî mevatta mekke ticaretine bağlı idiler.

Mekke'de oturanlar arasında kureyş kabilesinin şöhreti diğer kabilelerin fevkiede idi. Bu kabilenin babası [Nadribni kinane] idi. Nadrin çocuklarından olan her ferd kureyşî sayılırkı bunlara kureşî denilmeside bazı kimselerce bu kabile efradının ticaretle meşgul olmaları ile alakadardır. Çünkü [Lisanül arap]da görüldüğü vechile: “ bunlara kureyş denilmesi ticaret ehli olmalarından dolayıdır. Bunlar ziraet etmezler ve hayvan beslemezler idi, ”

Kureyş kabilesinin coğrafi mevkii dahi ticarî vaziyetlerinin tefevvukunu te'min eden esbapdan idi. Mekkenin yemen ile şam arasında ve takriben yarı yolda bulunması ile beraber buradaki zezem kuyusu uğrayan kabilelerin hayvanlarını sulamalarına veyanlarına istedikleri kadar su almalarına müsait bulunuyordu. Aynı zamanda kureyş

kabileleri arapların tazim ve takdis ettikleri kâbenin hademesi olmalarile seyri seferleri esnasında kendilerinin taarruzdan masun kalmaları dahi bunların ticaretlerini teshil eden sebeplerden biri idi [kuranı kerimdeki. kureyş, İbrahim -37- ve kasas -57- surelerini okuyunuz] Bunlar büyük karbanlar ile yola çıkarlar idiki [Sitrabo] pek haklı olarak bunları hareket halindeki bir orduya benzetmiş idi, Ve [Taberî] bu kafielerden birinin [1500] deveden mürekkep olduğunu söylemektedir. (Bedir) gazvesini yazan islam müverrihleri kureyşin Şamdan gelen bir ticaret karbanından bahsederlerken bu kârbanların kureyş kabilesinin namdar kimseleri tarafından pek muntazam bir teşkilat ile sevk ve idare olunmakta olduklarını bildirmektetirler. İran ticaretini seyri sefer esnasında [Hire] arapları himaye ederlerdi. Bunlarda bu hizmet mukabilinde iranîlerden büyük bir ücret alırlardı .

Arabistandan [Şam] a kadar mesafe kat eden bu ticaret kafieleri ruma hükümeti tarafından tayin olunmuş olan mahallerde konuyor ve buralarda bu kafielerden rusum alınıyor idi. Aynı zamanda bu suretle roma arazisine giren ecanip kontrol edilmiş oluyordu. Bu kafielerin romo erazisinde ilk kondukları yer [eyle-Akabe] idi. Buradan [gazze] ye gider ve ak deniz. tüccarile birleşirlerdi . Gazzeden busra ya gidenleri dahi olur idi. Peygamberimizin [sal] dahi bu kafieler ile on iki yaşında iken ve birde yirmi beş yaşında iken iki defa Şama teşrif buyurmuş oldukları rivayet olunmaktadır.

Şuphe yokturki hicazlı tacirlerin bu seyahetleri yalnız emtiayı paraya tahvil etmekle kalmıyordu. Bu ticarî münasebatın etrafında rum ve iran medeniyetinden manevî ve edebî istifadelerde bulunuyorlardı. Ve yine şuphe yokturki bu kafielerdeki arapların bazıları hiç olmazsa bu gunki tercumanlar kadar rumların ve iranlıların lisanlarını biliyorlardı. Ve ticaret işlerinden hali kaldıkları zaman rumlar ve iranîlerden duydukları hikâyeleri doğru bir surette olmasa bile arkadaşlarına naklediyorlar idiki bu tarik ilede arapların zihniyyetine rum ve iran ananatının tesirinden hali kalmayacağı tabîî ad olunabilir. Bu kafieleri idare edenlerin (ebu süfyan) ve [Mahremetibni Nevfel] ve [Amrübnilas] gibi meşhur simalar oldukları düşündürülecek olursa bunların yeni gördükleri medeniyeti takdir ile bundan istifade hususunda bu günki tercumanlardan yuksek oldukları hemen teslim olunur.

Arapların bu seyahatler esnasında rumlardan ve iranlılardan istifade etmiş oldukları arabcaya girmiş olan bir çok farisî, rumca, habesce kelimeler ile sabittirki bu kelimelerin bazıları kuranı kerimde dahi mevcuttur. [Suyuti] (İtkanın)da kuranı kerimdeki bu cins kelimeler için bir fasıl açmış ve burada bu hususa dair [المهذب فها وقع في القرآن من العرب] Namında müstakil bir eser yazmış olduğunu söylemiştir .

2 — Ruma ve İran hududu üzerinde tesis olunan Arap şehirleri:

Arabistan yarım adası şark tarafından iran ve garp tarafından da roma devletlerinin arasında idi. Bu iki devletin ikisi de kendi memleketlerini arapların yağmakerliklerinden korumak için bunları hükümleri altında bulundurmağa mecbur idiler. Arabistanı istila etmek çöllerde bir çok can ve mal fedakârlığını icap edeceği gibi arapların içtimaf vaziiyetleri bunları muhtelif asabiyyet ve kuvvet altında bulundurmakta olduğundan bu hal ve vaziiyetleri de ayrı, ayrı uğraşmayı icap edeceğinden, gerek iranîler ve gerek rumlar arapların şerrinden korunmak için kendilerine mücavir arap kabilelerinin sınırları üzerinde yerleşmelerine müsaade ettilerki bunlar bedevî arapların yağmakerliklerinin önüne geçecek ve ziraatle meşgul olacaklar idi. Bu hareketin neticesi olarak iran hududu üzerinde [Hire] beyliği ve roma hududu üzerinde gassanîlerin beyliği tekevvün etti.

Hire beyliği: İran hududuna mücavir bulunan araplardan ilk defa milattan evel [240] senesi etrafında iran hükümdarlarından birinci Şapur zamanında furat nehri üzerinde Hire beyliği teşkil olunarak [amrübü addiyy] buraya bey tayin olunmuş idi. Hire arapları iran hükümdarına itaat edecekler ve hükümdar dahi bunlara içlerinden birini bey tayin edecek ve bunlar iranlılara bu taraftan vuku bulacak taarruzları def edecekler, buna mukabil iran hükümetide bunlardan vergi almayacak idi. İran hükümetinde idare şekli roma hükümetinin aksine olarak merkeziyete tabi olmadığından her vali kendi mukataasında müstakil denilecek kadar merkezden ayrı yaşıyor, Ve her vali ekseriya mukataasında ölünceye kadar valilikte bulunuyordu. Hire beyliği ise bu valilerin fevkinde bir istiklale malik idi. Hire erazisi son derece münbit ve mahsuldar olduğundan diğer araplar bunların bol, bol, geçinmelerine haset eder idiler. İran ticaretini bunlar himaye ettikleri gibi arabistan icerisinde iran medeniyetinin mübeşşirleri de bunlar idi. Birinci [Yezdicürt]-M: 399-420 en büyük oğlu [Behram] ı Hire arapları icerisine göndermiş ve [Behram] burada hire beyi [birinci Numan] zamanında büyümüş ve arapcayı öğrenmişti. — [Behram] aynı zamanda yunancayı dahi öğrenmişti—pederi yezdicürdün vefatından sonra İran hükümdarlığı hususunda kardeşile uğraşmağa mecbur olan [Behram] Hire araplarının yardımını görmüş olmakla hükümdar olduktan sonra bunları kendisine takrip etmiş ve Hire araplarını yükseltmiş idi.

Güstinyan ile muasır olan üçüncü [Münzir] zamanında Hire en yüksek derecesini bulmuş idi. Bazı muverrihler [M. 522] senesinde iranlılar ile romalılar arasında vaki olan müsalehada romalılar iran

hükümdarile beraber münzire dahi nakdî tazminat vermiş olduklarını zikretmektedirler. Münzir bu vakadan az zaman sonra iran idaresinde hissettiği zaaftan dolayı romalılarla ittifak akdetmiş ve bilahere yine iranlılar tarafına dönmüş almakla romalıları kendisini esir alarak [Sicilya] ya sürmüş idiler. [Münzir] den sonra [Hind] in zevci beşinci [Numanebu kabus] Hire beyliğine geçmiş,ve her nasılsa kisranın gaze-binegiriftar olmakla ibtida kaçmış ve sonra kendisine iltica etmiş idiki kisra bu ilticasında [Numan] ı hapsedmiş ve [Numan] [M : 602] etrafında mahpesde ölmüş idi : [Numan] ın vefatından sonra iran hükümeti burayı iranlı bir hakim vasıtasile idare etmeğe başlamış idiki [Halit ibni velit] tarafından [M : 633] de burası fetholunduğu zaman bu vaziyet devam etmekte idi. Hire araplarının medeniyet hususunda arabistan yarım adası dahilindeki araplardan yüksek olduklarını söylemeğe lüzüm yoktur . Bunlar iran medeniyetile pek yakından temasa gelmiş olduklarından içlerinde farisî lisanını mükemmel surette öğrenmiş olanlar vardı . İbni haldun bunlardan iran hükümdarı [Ebreviz] in mütercimi [Adıyyibni zeyd] i zikretmektedir . Bunun babası şair ve hatip olan [zeyt] dahi arabca ve acemce mektupları okuyor idi , [İbni Haldun tarihi [c-2] Hire arapları iran medeniyetile yakından temas halinde bulundukları gibi , birinci [Hürmüz] zamanında iranlıların romalılardan aldıkları esirler iranlılara malumat itibarile faik olmakla iranlıların mühim işlerde istihdam etmekde oldukları bu esirlerden [Hire] de tavattun edenler vasıtasile [Hire] arapları yunan medeniyetini dahi tanımış idiler . [Hire] arapları arasında hiristiyanlığı dahi bunların neşretmiş oldukları kuvvetle tahmin olunur . Beşinci [Numan] in zevcesi [Hint] dahi hiristiyanlığı kabul etmiş ve [Taberî] zamanına kadar mevcüt olan [Hint manastırı] namında bir manastır inşa ettirmiş idi .

Hire araplarının tarihi arap edebiyatına ve arapların aklî hayatlarına büyük tesirler icra etmiştir . [Cezimetülebreş] ve [zebba] efsaneleriki- bunlar zikrolunan Hire beyliğinin tesisinden evvel yaşamış idiler - ve [Havernak] ve [Sedir] ve [Havernak] banisi [Sinimmar] ve [Numan] ın lutuf ve zulum günleri etrafındaki hikayeler arap edebiyatında bir kısım işgal etmiştir . [İbni rüste nin [إعلاق الغيبة] sinde görüldüğü veçhile Hire arapları [Kureyş]e cahiliyyet hengamında zındıklık öğrettikleri gibi islamın evailinde yazı yazmağı dahi [Kureyş] kabilesi [Hire] araplarından öğrenmiş idiler.

Hire beyleri arap adası şairlerini kendilerine cezbediyorlar ve bunlara birçok emval bahşederek kendilerini bedevîler arasında tanıtırmağa çalışıyorlaridi.

Zübyanî nabiganın divanı [Numan] ın medîhalarile ve kendisine karşı itizarlarile doludur .

Gassanîlerin beyliği : Hirede olduğu gibi şam da dahi romalılar tarafından gaszanîlere bir beylik verilmiş idi takriben [Havran] ve [Belka] mukataalarına kadar bunların hükümleri imtidat etmiş idi .

Sabit bir hükümet merkezleri yok idi . Bunlar hakkındaki şiirlerden anlaşıldığına göre [Cevlan] ve [Cabiye] ve [Demeşk] civarındaki [Cilhk] bunların merkezlerinden idi .

Arap müverrihlerinin bunlara dair verdikleri malumat eksik ve mütenakızdır . Mesela [Ebülfeda] ve [Hamzetülesfehanî] gassanîlerin beylerini utuz bire çıkarıyorlorken [İbni kuteybe] ve [Mesudî] nin bunlari on ve ya onbire indirmekte olduklarını görüyoruz . [Hamza] gassanî beylerinden [Haris bni cepele] nin on sene beylik sürdüğünü söylemesine mukabil bununla muasır olan roma müverrihleri bunun beyliğinin kırk sene devam ettiğini bildiriyorlar .

Burada sözün daha açığını söylemek lazım gelirse derizki umumen arapların iranîlerden nakletmiş oldukları malumatile romalılardan almış oldukları malumat arasında sıhat itibarile fark vardır . İranîlerden aldıkları malumatın ekseriya doğru olmasına mukabil romalılarından rivayet eyledikleri şeyler yanlıştır . Bunun sebebi ise arapların iranîler ile olan münasebetlerinin romalılar ile olan münasebetlerinden ziyade olmasile beraber iranîlerden islam dinine girenlerin yunanlılardan islam dinine girenlerden ziyade bulunmasıdır . gassanî beylerinden yukarıda zikrettiğimizi [Harisi bni cebele] yi imperator [jüstinyanus] M. [529] da suriyedeki arapların üzerine emir tayin ederek kendisine imperatordan sonra en büyük ünvan olan [Fılark] ve [Patrik] lakaplarını vermiş idi . Haris hiristiyanlığın yakubî mezhebine salık idi . ve bu mezhep kilisasının hamilerinden madut idi . Beyliğinin bir çok senelerini Hire beyi üçüncü [Münzir] e karşı muharebe ile geçirdi . ve [M : 554] de [Kınnesrin] de [Münzir] i fenahalde mağlup etti .

Bu Haris [M : 563] de Hireye karşı alaçağı vaziiyeti imperatorla müzakere etmek için İstanbula dahî gelmiş idi . Kendisi [M:569] ve ya [M : 570] de vefat ılın yerine geçen oğlu [Münzir] dahi Hirelileri mağlup etti .

Jüstinyanosun halefile [Haris] in oğlu [Münzir] eyi geçinemediler . Üç sene kadar araları açık geçti, bu sırada Hire arapları roma hududunu tazyik ettiklerinden imperator M: 580 de [Münzir] ile barışmağa mecbur oldu . Bu imperatorun vefatından sonra Münzir iki oğlu ile is-

tanbula geldiği zaman pek mutantan surette istikbal edildi. Ve imparator tarafından başına taç geydirildi.

[M:613-614] de iranlılar rumları mağlup edip [Kudus] ve [Demeşk]ı istila ettikleri tarihte gassanîler inhitata duçar olmuş idiler . Arap muverrihleri bunların en son beyleri olmak üzere [Cebeletibni eyhem] i zikrediyorlarki islamın zuhurunda gassanîlerin beyi bu zat idi. [Cebele] hazreti [Ömer] zamanında islam dinini kabul etmiş ve medineye gelmiş idi. Sırtındaki uzun mantosunun yerde sürünen ucuna basmış olan birini tokatlamış ve bu adamın hazreti [Ömer]e müracaatla [Cebele] hazreti ömerinkendisini kısasa mahkum ideceğini anlamış ve bundandolayı [Medine] den firarile istanbula gelmiş ve hicretin yirminci senesinde bu şehirde vefat eylemişti. Gassanîlerin yunan ve roma medeniyet ve harsile temasları münasibetile Hirelîlerden daha yüksek bir zihniyyete malik oldukları zanolunmaktadır. Bunları dahi zübyanlı [Nabiga] ve [Aşa] ve [Mürekkîşi ekber] ve [Alkametülfahl] ve sair arap şairlerinin şiirleri terennüm etmektedir. Arap edebiyatında bunlara ait hikâyeler ve mieseller ve şiirler ayrıca bir fasıl teşkil eylemektedir. [Cebeletibni eyhem] in iş ve nuş alemlerini gayet kuvvetli tasvir eden uzun bir fasıl okuyun agani cilt 16, sahife 14

3 — Yahudilik ve hirstiyanlığın arabistan yarım adası dahi- linde intişarı :

Islamdan evel arap adasında yahudilik intişar etmiş ve yahudi müstamereleri vücuda gelmiş idi ki bu müstamerelerin en meşhuru [yesrip—Medine] idi. Arabistandaki bu yahudilerin aslan yahudi olup olmadıkları mechuldur . Bazı müellifler bunların hariçten gelmiş olduklarını ve bazılarıda yahudileşmiş araplar olduklarını söylemektedirler. Arabistan yahudilerinin bu iki cins yahudilerden mürekkep olduklarını kabul etmek daha doğru görünmektedir .

Bunların [Teyma] ve [fedek] ve [Hayber] ve [vadilkura] da dahi müstamereleri var idi . [Yesrip] yahudileri [Benunnadir] ve [Benukaynuka] ve [Benukurayza] kabilelerinden mürekkep idiler . Bunların ziraat ve demircilik, kuyumculuk ve silah imalinde iştiharları var idi.

Yahudiler arap adasının cenup taraflarında diyanetlerini neşre muvaffak olmuşlar ve yemen kabilelerinden birçoklarına yahudiliği kabul ettirmiş idiler . Yahudiliği kabul eden yemenlilerden [zunevas] meşqurdur.

Yahudiler tevratin taalimini ve tevrattaki alemin hilkati hakkındaki malumatı ve cennet ve cehennem ve hesap ve mizan ve saireye dair tevratin haberlerini arap adasında neşrediyor idiler. Bu yahudiler arap lisanına bu münasebetle arapların bilmedikleri bir çok keli-

meler dahi idhal ediyorlar idiki cehennem , şeytan , iblis, salevat ve saire gibi kelimeler bu cümledendir.

Hiristiyanlık dahi arap ceziresine tesir icra etmekden hali kalma-
yor idi . Hire de münteşir olan hiristiyanlığın nasturilik mezhebi ile
[Şam]da münteşir olan yakubilik mezhebi arap adasına girmiş ve
[Necran] arap adasındaki hiristiyanlığın merkezini teşkil etmiş idiki
bunlar hiristiyanlığın yakubi mezhebine salik idiler. Araplar arasında
meşhur olan [Kussibni saide] bunların reislerinden biri idi. Yahudi-
ler tevratin tealimini araplar arasında neşrettikleri gibi Hiristiyanlar
dahi kendi dinlerinin tealimini araplar arasında neşrediyorlardı. Bun-
ların tesirile arepların içinden dünyayı terkedenler zuhuretti. Hiristi-
yan rahipleri arapların panayırlarına gelüp hiristiyanlığı vaz ve teb-
şir ediyor, bais, hesâp , cennet ve cehennemden bahsediyorlardı, Ku-
ranikerimdeki hiristiyanlık itikatlarını hikâye vereteden ayetler araplar
arasında hiristiyanlık tealiminin intişar etmiş olduğunu vazih surette
göstermektedi . Bu hiristiyan araplardan [Kussibni saide] ve [üme-
yetibni ebissalt] ve [Adiyyibni zeyt] gibi şair ve hatip olanlar dahi
vardır. Bunlar dahi arap lisanına arapların bilmedikleri bazı lafızlar
ve terkipler ithal ediyorlar idi.

[باسمك اللهم] yi [ümeyyeti bin ebissalt] ın ve [ما بعد]yi [Kussibni saide]
nin arap lisanına ithal eylemiş oldukları söylenmektedir.

Arabistan yarım adasına girmiş olan gerek yahudilik ve gerek
hiristiyanlığın bu dinlerle beraber yunan harsini de getirmiş olduk-
larını söylemeğe lüzüm yoktur . Yahudilik arap adasına gelmezden
evel yunan harsinin münteşir olduğu [Iskenderiyye] ve ak deniz sa-
hillerinde uzun müddet bu harsin tesiri altında kalmıştı. Iskenderiyye
de şark ve garp birleşmiş ve garbin cedel ve nazarile şarkın ilhamın-
dan mütahassil yeni bir felsefe doğmuş idi . Bunun en büyük amil
ve saiki ise yahudilerin dinî itikatlarını garbin ilmile tevfiik etmek
istemeleri idi . Netice olarak yeni bir dinî felsefe vücuda geldiki pu
felsefe ne halis felsefe ve ne de halis din idi . yahudilik araplar
arasına girdiği vakit yahudilerin sırtında nevfelatunilikten ve bu
suretle yunan medeniyetinden arabistana bazı şeylerin girmiş olduğunu
kabul etmemek mümkün değildir . Hiristiyanlığın ise yunan harsini
araplar arasına nakilde yahudilikten daka ziyade tesiri olmuş olduğu
muhakkaktır . Şarkta doğmuş olan bu diyanet yunan harsinin inkişaf
etdiği mahal olan roma imperatorluğu dahilinde intişar etmiştir . Ya-
hudilerin dinî reislerinden yunan felsefesini tahsil edenler olduğu gibi
kilisa babalarından bir çokları da her şeyden evel feylesof idiler .

Bunun sebebi ise putpereslere karşı akaidi teyit zarureti idi ki bu

suretle [Aristo] ve [Eflatun] ve sairenin felsefeleri hristiyanlığa girmeye yol buldu ve yunan ekademielerini takliden şarkda da yunan felsefesi tesiri altında lahut medreseleri inşa edildi . Miladın üçüncü karnı başında tesis edilmiş olan Iskenderiyye medresesi bunların en meşhuru idi [M: 270] de [Antakya] da ve [M: 297] de [Nasıybin] de dahi bir medrese tesis edilmiş idi ki bu son medresede süryanî lisanile beraber yunan lisanı da talim edilir idi. Nasturîlerin yunan maulumatile temasları diğerlerinden ziyade olduğundan bunlar yunanca- dan lahut ve felsefeye ait bir çok kitaplar terceme etmiş idiler. Bun- lar tıp ve tabiî ilimlere vukuf ile de meşhur idiler Nasturîlerin dinî reislerinden iran saraylarında tabipler bulunur idi . [Hire] de dahi bunlardan bir çokları yerleşmiş bulunuyorlar idi. yokarıda söyledığımız gibi araplar arasına giren hirstiyanlık ise nasturîlik ve yakubîlik ol- duğundan yunan mearifile tamamen alaka kesbetmiş olan nasturîlerin arabistana her halde yahudilerden ziyade yunan harsini sokmuş ol- dukları meydandadır .

Şüphe yokturki muhtelif milletler arasında muhtelif zihniyyet fark- ları vardır . Bu farklar tabiî ve içtimaî muhitlerin muhtelif tesirlerin- den neşet etmiştir . Her nekadar bir milletin fertleai arasında yek- digerine nazaran talim ve terbiye ve akıl ve idrak farkları bulunur- sa da bunların aralarında mecmu heyetlerini toplayan bir müşterek vahtet vardır . Bu vahtet cismanî olduğu kadar ruhanî ve aklıdır . yani muhtelif milletlere mensup insanların cisimleri arasında bir müş- terek vahtet olduğu gibi bunların zihniyyet ve akliyyetleri arasında da müşterek bir vahtet ve cihet vardır . Arapların bu aklî vahtetleri hakkında kendi şahısları namına söz söyleyen müellifler olduğu gibi mensup oldukları meslek namına söz söylemiş olan kimseler de var- dır . Bu söz sahiplerinden bazıları arapları maddî olmak yani madde, ve dirhem ve dinardan başka hiç manevî bir kıymet tanımamak ve hü- riyetlerini tahdid edecek her mania karşısında isyan etmek, şahsiyet- lerine büyük ehemmiyyet vermek ve kabile adetlerine riayetkâr kal- mak gibi vasıflar ile arâp ruhunu tahlil etmişlerdir. [İbni haldun] gibi bunların bazıları da arapları her hangi bir reise inkıyat kendilerine güç gelen ve hiç bir sanat ve hırfeteve ilmi marifete müstait olmayan bununla beraber dürrüst ve düzgün bir tabiata ve şecaate malik olan nehbu selbile melûf ve başı boş kimseler olmak üzere tarif etmişlerdir.

Bu reylerin ikisini de mutlak surette kabul etmek doğru değildir. Cahiliyyet arabibe islam devrindeki arab arasında , hatta cahiliyyet

araplarının bedevîsi ile şehirlisi aralarında ve bugunki bedevî ile dünki bedevî arasında da fark vardır .

Bunlarda cahiliyyet arabı,asabî mizaclı çabuk kızan,ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı duyduğu heyecanı temadi eden, hususile şahsında tahayyül ettiği ehemmiyetcerihadar edildiği ve ya mensup olduğu kabilesinin hürmetine tecavüz olunduğu zaman payansız heyecana kapılan ve her davanın faslını kılınca havale eden bir tip gösterir .

İslam dini arapların ruhuna iki muhtelif cihetten tesir icra etti . ki islam dininin bu tesirlerinden biri Arapların eski itikatlarına muhalif olan talimatile bilavasita diğeri de iran ve roma medeniyetleriyle fuhat münasibetile arapları temasa getirmek suretile bilvasıta vuku bulmuştur.

İslam dininin arap ruhu üzerine bilavasita icra ettiği tesir: —

İslam kelimesinin arapçada ifade ettiği mana-ki muhasama ve münazaayı bırakmak ve müsalemet tarafını iltizam etmektir - ya nazarımızı atfedecek olursak arap hayatının yekdiğerinden çok farklı iki muhtelif safhaya ayrılmış olduğunu bizzat bu kelimenin üzerinde görebiliriz. bu kelime arap hayatında yeni bir devrin başlamış olduğunu ve bu devrin dünki devre tamamille muhalif bulunmuş olduğunu gösterir . İslam denilen bu devir dünki devir gibi niza ve muhasama devri değil selam ve müsalahe devridir. Hiffet ve muvazenesizlikve bir kelime ile söylemek lâzım gelirse [Cahillik] devri geçmiştir . Bundan dolayı islam devrinden evelki devre malumatsızlık manasına değil hiffet ve muvazenesizlik manasına gelmek üzere [Cahiliyyet] devri denilmiştir. Cahiliyyet araplarınca israf derecesinde kerem ve seha ibraz etmek ve kabileye karşı son hatte kadar ihlas göstermek , intikamcılık eylemek ve gerek fiil ve gerek kavle kendisine veya akrabasına veya kabilesi efradından birine tecavüz etmiş olan kimseden öç almak, şahsî şecaat ve payansız şehamet ile övünmek ve şarap içmek mürüvvet müktezası idi. Cahiliyyet devrinin ahlakı mürüvvet kelimesinin ifade ettiği bu manalarda indimac ediyor idi. Cahiliyyet devrinin dini [Mürüvvet] idi. İslamın mürüvveti ise din olduki buda [Allahı taala] nın emirlerine itaat ve inkiyat etmek şahsın ve kabilenin menfaatleri dinin emirlerine tabi olmak ve yekdiğerlerine karşı tefahür etmemek ve kibri azemet ibrazından mücanebet etmek gibi dünki arap mürüvvetinin çok zaman hilafında olan hayal düsturları idi Bütün arapların islam dinine girmelerile cahiliyyet dinleri olan [Mürüvvet] düsturlarını terk etmiş oldnklarını iddia edecek değiliz. Eski ile yeni arasında mücadelenin uzun zaman

devam etmiş olduğu muhakkaktır. Hatta emevîlerin edebîyyatında hususile bu devre ait şiirlerde fahr ve heca ve saire gibi cahiliyyet hatıralarının kuvvetle yaşadığı görülür. İslamın arap ruhunda vukua getirmiş olduğu tahavvülün en bariz eserleri şerî ilimlerde tecelli eder .

İslam dininin arap ruhunda bilvasıta icra ettiği tesir :— peygamberimizin vefatından evvel her nekadar etraftaki hükümdarlar ve bunların idareleri altında bulunan milletler İslam dinine davet edilmiş iselerde, İslam dini arap adasından dışarı çıkmamış idi. Bilahere fütuhât tevali etti. Bu meyanda (Irak) (İran) (Şam) fethedilmiş idi. Irakda bir kısım İranlılar ve araplardan (rebîa) ve (Mudar) gibi bazı kabileler ve yerli kimseler bulunmakta idilerki bunların içinde hristiyan ve zerdüşti olanlar var idi. fetihden sonra burada halife (Ömeribnîl Hattab)ın emrile araplar tarafından [Basra] ve [Kufe] şehirleri tesir edildi. fetholunan iranda ise İranlılar ile beraber az miktarda yahudîler ve romalılardan İranlıların esir almış oldukları bazı kimseler var idi. fenikeliler kenaniler mısırlılar, ve yunanlılar ve gassan araplarına sahne olan ve en son olarakta roma medeniyet ve harsini taşıyan, ve hristiyanlıkla tedeyyün eden bir iklim manzarasını gösteren şam ise ötedenberi muhtelif milletler ve muhtelif medeniyetlere saha olmuş idi. Bu muhtelif medeniyetlere varis olan [Şam] diyarını fetheden İslam dini burada fetih esnasında yerli ehali olan suriyyelileri, ermenî ve yahudîleri ve bazı romalıları ve [gassan] [lahm] [Kudaa] ve saire gibi arap kabilelerini bulduki bu araplar kendilerini Hicaz araplarından tamamiyle ayırmakta idiler . Bunlar kendilerini şamlılardan addediyor idiler ve fetih esnasında müslimlere karşı romalıları ile beraber muharebeye iştirak etmiş idiler .

Medeniyeti kadimenin beşiği olan mısırdahi İslam tarafından fetholunan mahaller meyanında idi. Mısırlılar, yunanlılar, ve romalıların medeniyetlerine varis olan bu memleket şark ve garp fikirlerinin telâkigahı olan [İskenderiyye] yi dahi ihtiva ediyor idi .

Arapların bu saydığımız yerleri fethetmeleri kendilerinin muhtelif milletler ile tesalüp etmelerini intaç ettiği gibi bu tesalüpleri ve umumi suretteki imtizac ve ihtilatları arapların akılları ve dinî itikatları üzerinde tesir icra etmiştir. Fetholunan mahallerin ahali orduda bulunan askerler arasında taksim olunuyor idi. Hemen hemen her bir askerinin köle ve cariyeleri var idi . Bunları istedikleri işlerde istihdam ederler idi . Ve arzu ettikleri takdirde cariyeleri istifraş edebilirlerdi . Bir arap evinde İranlı, romalı, suriyeli, mısırlı unsurlar bulunur ve yalnız evin reisi arap olur idi . Aynı zamanda İslam dinine girmiş olan mağlup milletlerle fatihler umumi hayatta iştirak etmiş ve şehirlerin

içtimaiyyat ve iktisadiyyatında bunlar ile birleşmiş idiler. Bu mağlup milletten araplardan daha medenî idiler. Bunların bazılarının tedvin edilmiş ilimleri ve muhtelif mevzulara ait yazılmış kitapları var idi. Fetihden evvel iranda mevcut olan devlet daireleri aynile ipka olundugu gibilisan dahi değıştirilmeyerek [Mervan]ın oğlu [abdulmelik]in zamauna kadar devlet muamelelerinde farisî lisanı istimâl edildi.

Dini islamdaki itikatlar dahi bu ihtilatin tesiratından müteessir olmuş idi. Süriyyeli bir hristiyan ve ya bir iranlı, romalı ve mısırlı islam dinine girince babalarından ve büyük babalarından, tevarüs etmiş oldukları itakatlardan bir anda tecerrüt etmiyor ve bir anda islamin taallimini geregi gibi anlamış olmuyor idi. Bir iranlının tanıdığı ilah ile, bir romalı hristiyanın tanıdığı ilah ve hatta bir romalı hristiyan ile bir mısırlı hristiyanın tanıdıkları ilahlar yekdiğerlerinin ayınları değiller idi. Bunların ilah hakkındaki fikirleri arasında farklar olduğu gibi, cennet, cehennem, iblis, melaike, ahret, ve peygamber hakkındaki fikirleri arasında dahi farklar var idi. İslamdaki fikrî harekette İran dininin ve vasıh manasile iran edebiyatının ve bir de rum - roma din ve edebiyatının tesirati pek büyük olmuş olduğundan bu bapta biraz söz söylemek zarureti karşısında bulunmaktayız.

İran İslamlar tarafından fetedilmekle istiktâlini gaybederek bir vilâyet oldu. Ve İranlıların ekserisi Arapların elinde islam dinini kabul ettiler ve ikinci batında arapça bunların da ana lisanları olmuş idi. Lakin bunların hepsine rağmen itikat ve zihniyyette bir arap gibi değildiler. Burada İslam dini başka bir renk almış ve hususiyyet peyda etmiş idi. İran edebiyatının parlak hayali dahi arapların şiirlerine başka bir renk ve başka bir feyiz ve hayat verdi.

İranda (226 M) den sonra hukûmran olmağa başlayıp (651 M) de İranı islâma teslim eden [Sasanî] ler ve umumen [âri] ler tabiat perestlik ile meşhur idilir. Safgök, ziya, ateş, hava bunların nazarlarını cezbetmiş ve (Allahın gözü) dedikleri güneşi ve (Allahın oğlu) dedikleri ziyayı ilâhî adile bunlara perestiş itmiş idiler, Karanlık ve kıtlık ve saire dahi bunların nazarlarında yine ilâhî adolunmuş idilerse de bunlar şer alihesinin eserleri idiler. Bu şer alihesini hayır alihesiyle daimî nizağda gördüklerinden ve bu nizağda hayır alihesinin şer alihesine galebe çalması hususunda kendi ibadetlerinin te'siri olacağını kabul ettiklerinden mağbetlerinde ziyaya daha doğrusu hayır alihesine remz ittihaz etmiş oldukları ateşi daimî ikat ve iş'âl ile hayır alihesinin muzafferiyetine yardım eder idiler.

İran peygamberi [Zerdeş] [(İbni Hazım - ابن حزم) (Elfaslû filmilel vel arâi vennihal - الفصل في المال والاراء والتحل) namındaki meşhur eserinde muslimanların ekserisinin bunun nübuvvetine kail olmuş olduklarını söylemektedir, c 1, s 113, Mısır basması] İrandaki kadim dinin esaslarına riayetkâr olmaklaberaber yeni tealim neşrettiki bunun ulûhiyyete taalluk eden maddesi mabut adettikleri bir çok hayırlı ruhları bir ilâhte (Ehuramezda) da birleştirmesidir şerli kuvvetleri dahi bir yerde (Duruçu ehrimen) de birleştirdi,

Bunların ikiside halık addolunurdu. Nur ve hayır olan (Ehura-mezda) eyi ve güzel ve hayır olan mahlûkları; zulmet ve şer olan (Ehrimen) de fena ve çirkin olanları yaratmış olup bu ikinin mahlûkları yekdigelerle daimî nizağ içinde dirler.

Nihai zafer hayır ve nurun olacaktır. ve insan (Ehuramezda)nın mahlûkudur. Lakin (Ehuramezda) insanın iradesini kendisine bırakmıştır. Binaenaleyh insanın kendi iradesile (Ehrimen) e inkiyat ve iltihak etmeside mümğündür, ve bundan dolayı insan daîma ruhan iki muhtelif kuvvetin te'siri altında mücadele icindedir. (Zerdeşt) su, hava toprak ve ateşin mutahher olduklarını ve bundan dolayı ateşin hayır alihesine remz ittihaz olunmuş olduğunu ve binaenaleyh akıcı suların tencis olunmamalarını ve ölümlerin yere defnedilmemelerini emretmiştir.

[Bu hususta pek kıymetli malûmat almak için (Cahiz — جاحظ) ın (Kitabulhayavan — كتاب الحيوان) ına müracaat et, C 3, S 115, ve bunların rahiplerinin itibaa mecbur oldukları seyahat kanunları olan (Kudüs—قدس) (Tuhur — طهر) (Sıdk — صدق) ve (Meskenet — مسكن) hakkında müracaat et. Ayni ki, tep C 4 S 147, Zerdeştin tenkidi ve bu meyanda bunun kitabı olan (Âvosta — آوستا) hakkında pek mühim malumat zımında muracaat et. ayni kitap C 5 s 25.]

(Zerdeşt)in ölümünden sonra diğer bir hayat olduğunu ve bu ikinci hayatta insanların bu dünyada ki amellerine mukabil mukâfat veya mücazat görecekları ve sıret köprüsünü geçerek insanların bazılarının iyi amellerine mükâfat olmak üzere (Ehura) ya kavuşacakları ve bazılarının sukut ile cehennemde (Ehrimen) e kul olacaklarını talim etmiş idl, Bunn (Avusta — آوستا) namındaki kitabının (Vesta zent) dedikleri bir şerhi vardı, [Bu hususta malûmat almak için (Mes'udi—مسعودی) nin (Mürucuzzehep — مروج الذهب) ine bak. C 1, S 110, Mısır basması]

Garp müelliflerinden (Zerdeşt) ti senevî addedenler vardır. Fakat (Şehristani — شهرستاني) yukarıda zikrolunan kitabın da ve (Kalkaşendi — قلكاشندي) (Subhul'âşâ — صبح الاعشى) sında Zerdeşti muvahhit addetmişlerdir.

(Zerdeşt) i lâhutitibarile muvahhit ve felsefe itibarile senevî ad-
dedenler dahi olmuştur.

(El,asarulbakiye - الأثارالباقية) sahibi (Eburrayhanul birunî - ابوالريحان بيروني)
ye köre (215 M) veya (216 M) de doğmuş olan (. Mani) nin te'sis
ettiği maniliğin dahi dinî kanaatlerde te'siri olmuştur. Bir çok tazyikata
maruz olmasına rağmen miladın (13) ncü asrına kadar hayatını mu-
hafaza eden bu din Asya ve Avrupada pekçok étba kazanmış idi
Bunun taalihi hiristiyanlık ile Zerdeştin dininden vucuda getirilmiş bir
halita idi . Mamafi hiristiyanlıktan ziyade zerdeştin mezhebine yakın
idl . Bundan dolayı bunun dinine zerdeştîleşmiş Hlristiyanlık demek-
ten ziyade hiristiyanlaşmış zerdeştîlik demekî daha doğru bulmaktadırlar .
Bu dahi zerdeşt gibi alemin nur ve zulmet asıllarından neş'te
ettiğini ve nurun şerre ve zulmetin hayra kadir olmadıklarını ve insandan
zuhur eden hayrın hayır alihinden ve şerrin . şer alihinden zuhur
ettiğini kabul ediyordu . Zerdeştten ayrıldığı mühim nokta hayrın
şerre galebesi emarelerini teşiyan bu mevçut alem (Zerdeşt) nazarında
hayır olduğu halde (Mani) nur ve zulmetin bu imtizacını hayır değil
şer addediyor ve binaenaleyh izdivaç ve tenasülü tahrîm ediyordu .

Aynı zamanda iş görmek ve çalışmak hususunda daima faaliyyette
bulunmalarını te'min için orucu tahrîm itmiş olan (Zerdeşt) e muka-
bil mani her ayda yedi gün oruç vazetmişti . Bununla beraber teşri
etmiş olduğu bir çok namazlarde vardı . bunların ilk merkezleri (Babil)
idi . Bil'ahere (Semerkant) e çekilmiş idiler .

Emevilerin son hükûmdarı (Mervanibni Muhammedin) muallimi
meşhur (Cadibni dirhem- جدي بن درهم) ve (Salihibni Abdülkuddus- صالح بن عبد القدوس)
ve şair (Beşşaribni burt - بشار بن برد) ve (Selemülhasir - سلم الخاسر)
İslâm dininin altına gizlenmiş Mani reisleri listesine dahil olanlardan-
dırlar . Meşhur (Halidibni Abdullahilkasri - خالد بن عبد الله القسري) yi dahi
bunlardan addedenler vardır . [Egâni c 6 s 131] de şöyle bir hikâye
mevcuttur .

“ (Alâilbindar - علماء البندار) dediki [Velid - وليد] yezidin oğlu ikinci
“ velit] zındık idi . Ve (Beni kelp - بني كلب) kabilesine mensup senevî
“ itikadını taşıyan ve Velit ile aynı itikatta olanlar dan biri bir gün
“ Velidin yanında iken bende(velid)in nezdine girdim . Bunların ikisi-
“ ninde bir mafaza üzerine iğilmiş olduklarını gördüm . (Velit) başını
“ kaldırıncı mafaza derununda yeşil ipekleri görmeğe başladım Velit
“ benim takarrübümü emretti . Velide doğru takarrüp ettiğim zaman bu
“ ipeklere sarılmış bir insan şekli gördüm . Göz çukurlarına vazedil ”

“ miş olan cıva hareket ettikçe bu gözler canlanmakta idi Velit bana: „
“ [Ey Alâ: Bu [Mani] dir. Allah kendisinden başka bir peyganber göndermiş „
“ olmadıği gibi kendisinden sonrada göndermiyecektir] dedi. Ben de „
“ cevaben [Ey Emirilmüminin ! Bu gördüyün sana dininden yüz çe- „
“ virtmesin] dedim . Bunun üzerine yanında bulunan mezhepdaşı „
“ [Ey Emirülmüminin ben sana Alâ bunu hazmedemez. dimedim mi „
“ idi?] diye bu hale beni mottali ettiklerinden dolayı nedamet izhar „
“ ettiler . „

Bu hikâyeyi dahi nazarı itibara alırsak Velidin bin türlü fiske fu-
curinin ve islâm dinine karşı irtikâp ettiğî bin türlü küstahlığın sebebinin
anlar ve yukarıki zındıklar listesine bunun isminide hatta en başa
ilâve edebiliriz. Manilik Avrupada dahi cenubî Fransaya kadar yayıl-
mış ve (St Augustine) dahi Hristiyan olmazdan evvel uzun zaman
mani dininde kalmıştı .

(Zındık) kelimesinin yalnız (Mani) nin dinine salık olanlara ve-
rilmiş hususî bir isim olup olmaması ve bu kelimenin nereden geldiğî
hakkında bazı sözler söyleyenler olmuştur. Mes'udî [Muruç C 1, S.
120, Mısır basması] da diyor ki : (Zenadika) denilen kimselere izafe
edilen (Zendeka — زنده) kelimesi Mani zamanında istimal edilmeğe baş-
lanmıştı. Maniden evvel (Zerdeşt) (Avusta) ve bunun şerhi olan
(Vestazent) i kadim Farisî ile yazmıştı. (Avusta) (Tenzil — تنزيل) ve
(Vestazent) (te'vil — تاويل) lisanile yazılmıştı.

Manilerden şeriatî münzel hilafında telakkî ile bunu remzî ve ruhî
kabul edenlere (Zendî) denilmiş idi ki bu kelime (Avesta) nın zahi-
rî manasından udul ve inhiraf edenleri irae ediyordu. Araplar dahi bu
kellmeyi Araplaştıracak (Zındık) dediler ki bu kelimenin cemî olan
(Zenadika) alemin kâdemine kail olan senevilere ve umumen bu itikatta
bulunan kimselere itlak olunur .

(Fihrist — فهرست) sahibi (İbnunnedim — ابن النديم) in ibarelerinden
de (Zenadika) kelimesinin mani dininde bulunanlara has olduğu anla-
şılmaktadır .

(Hayyat — حياط) dahi (El'intisar — الانتصار) nda bu kelime medlu-
lini Yehudiler, Hristiyanlar gibi bir fırka olarak göstermiştir. (Elma-
arif — المعارف) sahibi (İbni kuteybe — ابن قتيبة) de bu suretle istimal et-
miştir. (Sıhah — صحاح) sahibi (Cevherî — جوهرى) nin ibaresi de bumanayı
mutazammındır. (Zendeka kelimesi Hristiyanlık ve yahudilik gibi bir
mezhebi hasın ismi olup nmumî surette mülhitlik manasında istimali
bil'ahere hadis olmuştur .

Bu kelimeyi arapça (سديق — Sıddık) kelimesinden alanlar dahi olmuştur. Bunların delilleri ise şudur : (Fihrist — فهرست) ve (El'asaru-bakiye — الاثارالباقية) dan anlaşıldığı vechile Maniler kendi dinlerince henus yükselmemiş olanlara (Semmaun — سامعون) derler ki bunlar dinlerinin bütün ibadetlerini icra etmeği der'uhte etmemiş olanlardır . Bunlara mukabil (Sıddıkun — صديقون) vardır ki bunlar bu dinin her türlü ibadet ve merasimini der'uhte etmiş olan zahitlerdir.

İranlıların (Zindık) diye teleffuz ettikleri kelimenin aslı buradaki arapça olan (Sıddık — صدیق) kelimesidir .

Aşağıda İslâm'da zuhur etmiş olan mezhepleri yazdığımız esnada daha vâzih anlaşılabacağı vecde İranın eski dininin İslâm akideleri üzerinde hususile eski İranîlere neslen halef olan Şîiler üzerinde te'sirleri olmuştur. Daha doğrusu eski İranîler mazideki akidelerini İslâm rengi altında muhafaza etmişlerdir .

Bunun en bariz delili şîilerin aslî itikatları idadına da hil olan (imamet) mes'elesidir ki bu mes'ele ehli sünnete göre şianın hilâfında olarak aslî itakatlar meyanına dahil değildir .

Şifilerin her hangi şubesinde olursa olsun yer yüzünün imamdan hali olmayacağı itikadı ve bu imamı ya mektum veya zahir olması telâkkisi vardır. (İmamîyye - İsnâaşeriyye - اثنا عشریة - امامیه) ye göre son on ikinci imam gaybubet etmiş olup bu mezhep erbabınca her zaman ve her gün bunun zuhuru beklenilmektedir ki bu; (İbni Hâzım - ابن حزم) in dediği gibi (Elfasl - الفصل 1, s 139) eski mecusilerin bekledikleri (راکب البقرة) (İbni Hâzım - ابن حزم) in İslamlaştırılmış bir şeklidir. Aynı zamanda bunlarda kadim İran padişahlarının ahalî üzerine hükûmran olmak üzere Cenabıhak tarafından intihap edilerek manevî bir kuvvetle te'yit edildikleri hakkındaki eski İran kanaatinin bir temadisini görmekte mümkündür ki kadim İranlılar bu hükûmdarların önünde yalnız itaat vazifesini bilirler ve bu hükûmdarlara karşı hiç bir itirazda bulunmazlardı.

Avrupahılarca maruf olan (İlâhî hak nazariyyesi) ne çok muşabilh olan bu hakkın İranda Sâsânîler zamanında iktisap etmiş olduğu kuvvetin tarihte hiç bir yerde nazirini bulmak mümkün degildir . Kisralar; padişahlık tacını damarlarında cereyan eden ilâhî kandan dolayı yalnız kendilerinin giymeye hakları olduğunu zanederlerdi. İslâmıdan sonra şiîler (Aliybin ebi Talip - علی بن ابی طالب) ve evlat ve ahfadında eski İran padişahlarında tasavvur etiikleri bu ilâhî kuvveti görmekte hiç teahhur etmediler,

Buna (Zemahşeri — زمخشرى) nin (Rebiulebrar — ربيع الا بر ر) rında gö-

rüldüğü vechile; İran fütuhâtı neticesinde (Medine) ye getirilen esir-
yer arasında bulunan (yezdecirt) in üçkızından birini (Aliyibni eb
alip) in kendi oğlu (Hüseyn) e almış ve bundan (Zeynül abidin) in
dünyaya gelmiş olduğu dahi ilave edilecek olursa (isnaaşeri) lerce
dördüncü imam olan bn zattan sonra gelen imamlarda İran hüküm-
darlarının şahsiyyetlerini görmek daha ziyade vuzuh kesp eder .

(Zerdeşt) dinindeki (Sirat köprüsü) nın dahi islamdaki telak-
kıye temamlı müşabeheti çok dikkate şayan olan mevattan birini teş-
kil eyler (mutezile) nin insanın iradesini hür olarak kabullerinde da-
hi bu eski kanaatin te'siri bilmem ne kadardır .

(Zerdeşt), (Mani) ve (Mezdek) in fikirleri islam tarihinde rafizî-
lik perdesi altında muhtelif zaman ve mekanlarda türlü türlü namlarla
zuhur etmekten hali kalmamıştır.

umumi surette (Batnîlik) namile anılan bumuhtelif hareketlerin
hepsinde kadim İran dinlerinin izleri görülmektedir. [mecmuamızda
batnîliğe dâir müteaddit makalelerimizi okuyunuz.] bunlardan başka
Sabîîler - bunlar hakkında dahi mecmuamızın ikinci ve sekizinci sayı-
larında malumat vardır - bu; dinî mesailde kendilerine akli rehber et-
miş ve hayatın her noktasında kendileriyle müşterek olan insanlardan
peygamberler baas olunacaklarını akıllarına mülayim bulamayarak
umumi surette peygamberliği kabul etmemiş ve cenab hakkın
sıfatlarını dahi nefiyetmiş olan kimselerinde bazı islam mezheplerine
te'sirleri olmuştur.

İslamdaki ilk fikrî hareketleri yazmazdan evvel cahiliyyet dev-
rindeki arapların ne kadar ümmî olduklarını söylemek lazımdır. arap-
lar ilim ve felsefe nin temamlı cahini idiler. (belazuriy - بلذری -) nin
[(fütühülbuldan - فتوح البلدان) ında , avrupa basması , S 471] söylediği
vechile (Hicaz) ın yegâne ticaret ve hayat ve faaliyyet merkezi olan
(Mekke) de (Kureyş) kabilesi arasında yalnız onyedî kişi okumak
ve yazmak biliyor idi. Yine bu müellifin ifadesine nazaran (Medine)
lileri teşkil eyleyen (evs - اوس) ve (hazreç - خزرج) kabileleri efradı içi-
nde dahi yazı yazmağı bilenler az idi. bunlar yazıyı (Medine) yahu-
dilerinden öğrenmiş idilerki adetleri beş on kişiden ibarat idi. bun-
larda yazı yazmakta mahir olmadıklarından her birinin imla tarzı diğ-
rine uymamaktadı . islam dini zuhurunda peygamberimize nazik olan
kuranın ayetlerini bunlar yazıyorlarken imla kaidelerine muhalif olarak
yazıyor ve bazı kerre fazla ve bazan eksik yazıyor idiler. (İbni haldun-
ilahiyat : 2

ابن خلدون meşhur) mukattemesinde [S. 366, (Birut) basması] buyanış-
lıkları müdafaa etmek isteyenlere cevaplar virmekte ve bu yanlışı-
ların bir çokları-nı göstermektedir. gerçi varid olan muhtelif kiraetleri.

İmla şeklinin cami' olması zeruretime binaen kuranın hususi bir hattı
varsada (leezbehennehü - لاذهنه) de birinci elifin ziyadeligi (bieydin - بايد)
de iki ya' bulunması ve (imre'tü firavn - امرأت فرعون) ve (kurretu aynin -
قرت عين) daki taların uzun olmaları bu zaruretin haricinde kalmaktadır.

İlmî harekette İslâmın te'sirleri— İslâmın ilk fikrî hareketlerdeki
te'sirlerini muhtelif cihetlerden mutalea edebiliriz .

1 — Din neşri ; okumak ve yazmak bilenlerin vucudini istilzam
idiyordu . Kuranın ayetleri yazılıyor ve okumak bilenler bunları oku-
mak bilmeyenlere tilavet idiyor idiler . bundandolayı Peygamberimiz
okumak ve yazmak hususunda teşvikatta bulunuyor idiler . ve hatta
(bedir - بدر) gazasında alınan esirlerden ba'zilerini (Medine) çocuk-
larından on danesine okumak ökretnmek şartile azat etmiş idiler .

Yene bu zeruret sâikasıle Peygamberimiz sehâbeden ba'zilarine
arabçadan başka (İbranî - عبراني) ve (Süryanî - سرياني) lisanlarını dahi
öğrenmelerini emritmiş idiler . (Sahîhi buharî - صحيح بخاري) de görüldüğü
vechile Peygamberimiz (Medine) ye teşriflerinde kendilerine (Zeydib-
ni sabit - زيد بن ثابت) taktim olunmuş ve bu zekî zat Peygamberimizin
emri üzerine (İbranî - عبراني) yi azzaman zarfında öğrenerek bunlardan
gelen kâğıtları okur ve bunlara Peygamberimiz tarafından cevap ya-
zar idi. Diğer bir hadiste buzatın (Suryanî - سرياني) lisânını dahi yine
Peygamberimizin emrile öğrenmiş olduğu körölmektedir .

Fütühat tevali ile arablar feth olunan memleketlerde hakim unsur
vaziyyetine geçince okumak ve yazmak öğrenmek kendileri için ze-
ruret kesp etti, binaenaleyh sehabe arasında hususile (Tabiîn - تابعين)
içinde okumak ve yazmak bilenler çoğaldı .

İslam dinine dahil olan arablardan başka kimseler dahi din ve
dünyaları için arabça okumak ve yazmağı öğrenmeğe mecbur oldular.
bu fütühat omumî maîşette bir refah devri açmış olduğundan (Osma-
nibin affan - عثمان بن عفان) in sonsenelerinden itibaren mükemmel tarzda
yüksek malzeme ile köşkler yapılmaya başlamış ve sahâbeden bir
çokları pek çok emval ve bağ ve bağçeler malik olmuş idiler ki bu
refah ve imrn ve medeniyyetin (İbnî haldun - ابن خلدون) in didiği gibi
[mukaddime-مقدمه, S 365, birut basması] sanayii vücude getirmiş ve
bu meyanda hat sanatının dahi ilerlemiş olduğu kabul oluna-
bilir.

2 — İslamın ilk fikrî hareketleri vücade getiren avamilinden biri ve belkide birincisi dinî taalmi idi.

malumdurki: İslamın esasatı iki kısma ayrılır ki bunun birinci kısmı İtikatlar ve ikinci kısımda Ameller dir. İtikat kısmının en mühimi allah taalaaya inanmaktır. gerçi ibtidaî insanlardan itibaren bugüne kadar yükselmiş olan insanlar arasında allahutaalaya inanmak fikri varsada bu fikrin pek muhtelif tarzda tecelli ettiğine şahit olmaktadır, İslam; allahutaalayı yalnız bir kabilenin veya bir milletin rabbi hassi olarak değil rabbi am olarak (rabbulalemin-رب العالمين) olarak tanıttı. kâinata bulunan her şeyin rabbi ve her şeyin halıkı olarak bildirdi.

İlminin her şeyi muhit ve kudretinin herşeye kâfi olduğunu söyledi. Kendisinin bir olduğunu ve hayr ve şer ve güzellik ve saireyi yaradan ayrı ayrı alihler olmadığını ve kendisinin şeriki bulunmadığını pek kuvvetli surette ta'lim itti. İtikat hususunda hiç bir mahlukun diğer hiç bir mahluk üzerinde hiç bir velayete malik olmadığını ve peygamberin dahi yalnız tebliğ vazifesini hamil olduğunu söyleyerek bu babda yahudilik ve hiristiyanlıktaki allah ile kul arasındaki simsarlığı kaldırdı. İslam; allahutaalayı; vahtaniyyetin tam ma'nasile tevhit itmiş ve bu hususta taaddüdü iham eden hiçbir remiz ve işarete meydan bırakmamıştır. busuretle fikirlere geniş bir hürriyet havası teneffüs ettirmiş olan islam insanların boyunlarından bir çok esaret bağlarını çözmüş oldu.

İslamın İtikada müteallik esaslı taalminden biride peygamberlere inanmaktır. yani allhütaalanın insanlar arasından intihap etmiş olduğu ba'zı kullarına (Vahi - وحي) denilen vasıta ile emirler ve nehiyeler ve rerek bunları insanlara tebliga kendilerini me'mur eylemiş olduğunu kabul etmektir. ahiret gününedehi inanmak vardırki maddî alemin haricinde diğer bir alem olan bu ahiret gününde amellere göre mükâfat veya mücazat görüleceği kabul olunur .

İslamın esaslarından ikinci kısmi teşkil eden ameller ise ; uluhiyyet karşusunda insanın duyduğu iclal ve tazim hissini tenmiye ile herhal ve kârda samimi olmak ve daima allahın huzurunda imiş gibi hareketle hayır ve ihlasla masdar olabilmek hususlarını te'min eden (nemaz - نماز) ve gene içtimaî ve ahlakî faideleri meydanda olan (Zekât - زكاة) ve sairedir. bunlardan başka islamın sırf ahlakî talimlerinde vardır . bunlardan muaşeret adabine taalluk edenler olduğu gibi budareceden yüksek olan ruhî tehziplere müteallik olanlarıda vardır. vade vefr, müş-

kûlat karşusunda sebat ve mukavemet, sevilen ve sevilmeyen kimse-ler hakkında müsavat üzere adil ve hakkaniyyet tatbikî ve intikam almaga kudret ile beraber afivkar olmak ve seyyieye seyyie ile mukabeleye müsaadede bulunmakla beraber seyyieyi hasene ile defetmek yâni şerre şer ile değil şerre hayr ile mukabelede bulunmak hususlarındaki taaliimi bu cümledendir.

Putlara tapan ve laşe yiyen ve kızlarını diri diri kuma gömen ve yumruğu kuvvetli olanları kuvvetsızlerini ezen arablar bu taaliimin ruhlara verdiği hamle ile yeni aleme ; islamlık ve insanlık alemine çıktılar .

Kuranın esasatıle seviyyeleri yükselmiş olan arablar ; kur'andaki muhtelif kavimler hakkındaki haberleri işidiyor ve kuran kendi gaye-sini elde etmek üzere butarih ve kıssaları ba'zı kere ıtnap ve bazan icaz ile bildirdiğinden kuranın fevkalâde cazib ve heyecanver us-lubunun te'siri saikasile bu hususlarda daha ziyade ma'lumat almak arzusuna mağlup oluyor ve tettebbuatta bulunuyor idilerki buda ayrıca arabların tenevvürlerine medar oluyor idi .

3 — islamin; allahu taalaya ve allahu taalanın sıfatlarına îmana dâvet hususundaki meslekide insanların akıl ve muhakemelerini tahrik etmiş ve aklî hayat üzerinde büyük te'sir icra etmiştir. Çünkü kuran bu hususta kâinatı gözden geçirmeği ve meselâ: gökteki yıldızların hayretaver olan muntazam hareketlerini ve gece ile gündüzün beşerin ihtiyaçlarına muvafik olarak mütemediyen teakublerini ve geçenin ser-medî veyahut gündüzün ebedî olduğunu farzedecek olur isek bize lazım olan kece ve gündüzü husule ketirepek allahtan başka hiç bir kudret sahibi olmadığını ve yer yüzünde ki türlü türlü mahsulatın gökten yağın yağmurlar vasıtasile neşiv ve nema bulup insanlara ve hayvanlara gıda teşkil ettiğini düşünerek bunlardan mahlukları hak-kında merhamet sahibi bir halık bulunduğunu istiftâlî tavsiye etmiştir.

Mabadi var

929 - 8 - 6 İstanbul - küçük langa

M. Şerefeddin

İstanbul darülfünun ilahiyyat faköltesi
kelam tarihi Müderrisi